

פתח דבר

בדורנו הפכה הקבלה לנושא מושך ומעורר עניין לציבורים הולכים וגדלים, יותר מאשר אי פעם בתולדותיה. הדבר נכון לגבי הציבור הדתי והחילוני בארץ כאחד – והדפסה והפצה של ספרי קבלה רבים, עליות לרגל לקברו של ר' שמעון בר יוחאי, ומקומם ומעמדם ההולך ומתעצם של מקובלים בחברה הישראלית יעידו. הדבר נכון גם באשר לאליטה האינטלקטואלית בחוץ-לארץ, כגון החוקרים הרולד בלום (1930–2019) בארצות הברית ואומברטו אקו (1932–2016) באירופה, ואף בתרבות העממית יותר כגון כוכבי הוליווד. כמו כן הלכה והתרחבה הוראת הקבלה במישורים שונים, והולכים ומתרבים המחקרים עליה, באוניברסיטאות ובמכללות בארץ ומחוצה לה, וכן שידורים ורשימות בכלי תקשורת ובסרטים. התרחבות עצומה זו גורמת לשינויים רבים ועמוקים בתכנים המסורתיים של הקבלה.

ספר זה מבקש להקנות מושגי יסוד שיעזרו להבנת הקבלה, כפי שהופיעה במאות השנים עשרה והשלוש עשרה, ולהבנת רבגוניותה וחיוניותה של הספרות הקבלית הענפה בתקופה הנידונה.

לחיבור זה ארבעה כרכים: שני הכרכים האחרונים עוסקים בראשית הקבלה, ואילו שני הכרכים הראשונים עוסקים במקורות האפשריים של הרעיונות הקבליים, כגון היבטים מסוימים של המקרא, נושאים בספרות חז"ל, ספרות ההיכלות והחסידות המזרחית בימי הביניים. וזאת מתוך הנחה בדבר חשיבותה של הרציפות הרעיונית בתרבות היהודית להבנת מושגי הקבלה. הפרקים על מקורות הקבלה נכתבו בשיתוף חוקרים בקיאים בנושאים האלה, מתוך ציון של נקודות ממשק אפשריות עם תכנים של שיטות שונות בקבלה. פרופ' ישראל קנוהל כתב את הפרק על המקרא, פרופ' אדם אפטרמן כתב על פילון האלכסנדרוני ועל הדבקות, ד"ר שרגא בר-און על ספרות חז"ל, פרופ' יוסף ינון-פנטון על החסידות הצופית שהתפתחה במזרח התיכון, ד"ר נעמה בן-שחר על חסידי אשכנז וד"ר עודד פורת על ספרות העיון.

העיון בשורשי הקבלה מביא למסקנה שהקבלה היא ארגון חדש של הידע ממקורות שונים, יהודיים ולא-יהודיים, יותר מאשר חידוש רעיוני כולל, אם כי חידושים רעיוניים אכן נמצאים בקבלה. בתיאור של ראשית הקבלה אכן הדגשנו את ארגון הידע. במלים אחרות, הקבלה היא אמנם שינוי משמעותי בנוף ההגות היהודית ופחות מהפכה. הדבר

מתברר מעיון מחודש לא רק בקבלה עצמה, אלא גם בקריאה מחודשת בספרויות ששימשו כמקורותיה. מסתבר כי הצורך להבין טוב יותר את היווצרות הקבלה קשור בצורך להבין בצורה אחרת את תוכניהן של המסורות היהודיות הקודמות לה, והן את האינטראקציות הרבות בין הקבלה והמקובלים לגופי ידע שונים שנוצרו מחוץ לעולם היהודי, בעת העתיקה ובימי הביניים.

חיבור זה סוקר גם את דעותיהם של מבחר חוקרים בתקופות שונות על תוכניה ותולדותיה של הקבלה. הבאנו בנספחים דברים המייצגים מגמות שונות, שלא דווקא עולות בקנה אחד עם דברינו בשאר חלקי הספר. ייחוד נוסף של ספר זה הוא בכמות ובמגוון של הטקסטים המצוטטים והמוסברים בו, שמטרתם לחשוף את הקורא באופן בלתי אמצעי לספרות הנידונה.

המטרה היא להפגיש את הלומדים עם מגוון של טקסטים קבליים ועם מגוון הרעיונות הקבליים שהם מייצגים, להציג את הטקסטים בהקשרם ההיסטורי, ולנתח אותם בכלים של ניתוח היסטורי-פילולוגי, כלומר על פי זמנם ולשונם. הספר יקנה ללומדים כלים להבנה של טקסטים, כלים שהם כמו מפת דרכים או מפתח, ושאפשר באמצעותם להשתלט על טקסטים חדשים ולהבין מה שכתוב בהם. המוקד התימטי של הספר הוא שאלת ארגון הידע בקבלה ובמיסטיקה היהודית, כלומר האופן שבו חשבו מקובלים ומיסטיקנים על הידע שלהם ועל האופנים שבהם אפשר ללמוד ידע זה ולהציג אותו. הוגים יהודים בעיקר סידרו בצורה חדשה ידע שהגיע אליהם, ופחות יצרו ידע חדש בעצמם. כך למשל לגבי ידע שהגיע לאירופה מארצות המזרח – בתחומי התפילה, הפיוט, המדרש, המאגיה וספרות ההיכלות, ועוד.

יש להדגיש שהספר עוסק בקבלה מהיבט מסוים אחד בלבד – מנקודת מבטם של הטקסטים הקבליים כלומר הספרות הקבלית. התופעה המכונה 'קבלה' היא תופעה אנושית מורכבת ועשירה המתקיימת במציאות ולא רק בספרים. כדי להבין אותה יש צורך להשתמש בשלל גישות – אנתרופולוגיות, סוציולוגיות, פסיכולוגיות ועוד, ואולי ניתן יהיה לעשות זאת בעתיד. הספר הזה עוסק בעיקר ברעיונות ובחוויות כפי שהם מובעים בספרות כתובה בלבד, אולם מתוך מודעות לקיומם של היבטים אחרים של הקבלה, שבהם הוא ממעט לעסוק (בעיקר משיקולים דידקטיים). איננו אומרים שהקבלה היא ספרות בלבד, אבל בחרנו לעסוק בשלב זה של הלימוד בחומר הספרותי בלבד.

פרק 1

רקע מושגי ומחקר הקבלה

אבריאל בר־לבב | משה אידל

עיון ראשוני בטקסטים קבליים

ספר זה הוא מבוא לקבלה, ופרק זה כשמו כן הוא, מציג את הרקע המושגי לנושא ואת מחקר הקבלה. לעתים הטקסטים הקבליים אינם קלים להבנה. חיבורים קבליים הם פעמים רבות סבוכים ועמוקים, וקשה לפעמים להבינם בקריאה ראשונה, אבל כדאי להתאמץ. כאשר לומדים לגשת אל הטקסטים ולקרוא אותם בסבלנות, בפתירות וברגישות הראויה להם, מוצאים בהם רעיונות מרתקים, ורואים בהם יופי מסוג מיוחד ומושך.

בפתח דברינו נעיין בשלושה קטעים קצרים מטקסטים קבליים מן המאה השלוש עשרה: מספר היחוד; קטע מאת המקובל ר' יוסף הבא משושן הבריה, שחי בקסטיליה שבספרד; וקטע של המקובל ר' מנחם רקנאטי, שחי באיטליה.

מתוך ספר היחוד

כי בהיות האדם התחתון פוגם אחד מאיבריו -
הרי בהיות אותו האבר פגום מלמטה,
כביכול הוא מקצץ אותו האבר למעלה.¹

קטע זה מציג רעיון מרכזי בקבלה, והוא רעיון ההקבלה בין העולם הארצי והנמוך, המכונה 'העולם התחתון', לבין העולם העליון, וההשפעה האפשרית של העולם התחתון על זה העליון. הטענה כאן היא שפגימה באחד מאיברי האדם - והכוונה לפגיעה במישור הדתי, כלומר שימוש בגוף בניגוד לציוויי הדת - פוגעת גם בישות אלוהית בעולם העליון, שבאופן כלשהו גם לה יש איברים, והפגם הוא קיצוץ, כלומר פגיעה תיאולוגית (מלה הרומזת למונח 'קיצוץ בנטיעות', שמשמעותו פגם תיאולוגי). אמנם נאמרת כאן המלה 'כביכול', שבאה לרכך את ההקבלה, אבל הריכוך אינו מבטל את הרעיון. לפי תפיסה זו, לאדם יש כוח משמעותי המשפיע על

1 ספר היחוד, כתב יד מילנו-אמברוחיאנה 62, דף 112 ע"ב. על חיבור זה ראו: אידל, פירוש עשר ספירות, עמ' 82-84. קטע זה הועתק, ללא ציון שם מחברו, על ידי ר' מנחם רקנאטי, פירוש התורה, נא ע"ב, ירושלים תשכ"א. וראו: אידל, קבלה: היבטים חדשים, עמ' 203-204.

העולם העליון – הוא יכול לשפר אותו או לפגוע בו. רעיון זה, של השפעת האדם על האל, נקרא במדע הדתות 'תיאורגיה', ונדון בו בהרחבה בהמשך הפרק. הטקסט הבא לקוח אף הוא מאותו ספר:

כל אותיות התורה,
 בצורותיהן בחיבורם ובפרודם
 ובאותיות לפופות, עקומות ועקושות
 ויתרות וחסרות וקטנות וגדולות ומנוזרות
 וכתב האותיות ופרשיות סתומות ופתוחות וסדורות –
 הן הן צורות הש"י וית' [ה' יתברך ויתעלה].

האותיות הנזכרות כאן הן אותיות שנכתבות בספר התורה באופן שונה מאשר האותיות הרגילות. הטקסט מציג את הטענה שאותיות התורה, על מגוון האפשרויות הגרפיות והדקדוקיות שלהן, הן צורותיו של האל.² בשלב זה לא ננסה לברר את משמעותה המדויקת של טענה זו, אלא רק נצביע על הרעיון, שפגשנו גם בקטע הקודם, של הקבלה בין העולם התחתון, הארצי, שבו נמצא ספר התורה, לבין עולמו העליון של האל.

ר' יוסף הבא משושן הבירה

אֲשֶׁרוּ וְאֲשֶׁרֵי חֶלְקוֹ
 וּמִי יוֹדֵעַ לְכוּן אֲבֵר כְּנֶגֶד אֲבֵר
 וְצוּרָה כְּנֶגֶד צוּרָה
 כִּשְׁלֹשֶׁת הַקְּדוּשָׁה וְהַטְּהוּרָה
 יֵת [בְּרֵךְ] שְׁמוֹ.
 לְפִי שֶׁהַתּוֹרָה הוּא צוּרְתוֹ יֵת [בְּרֵךְ] –
 צוֹנוֹ לְלִמּוּד תּוֹרָה כְּדֵי לְיָדַע דּוּגְמָתוֹ שֶׁל צוּרָה הָעֲלִיוֹנָה.
 כְּמוֹ שֶׁאֲמָרוּ קִצְתַּת הַמְּקוּבָלִים:
 'אֲרֹרֵךְ אֲשֶׁר לֹא יָקִים אֶת דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֶּה'³ –
 וְכִי יֵשׁ תּוֹרָה נּוֹפֶלֶת?
 אֲלֵא אִזְהָרָה לְחֹזֵן שִׁירָאָה כְּתִיבַת סֵפֶר תּוֹרָה לְקַהֵל
 כְּדֵי שִׁירָאוּ דּוּגְמָא שֶׁל צוּרָה הָעֲלִיוֹנָה.

2 הרבה מצורות אלה של האותיות אינן נהוגות כבר מאות שנים. ראו: רצאבי, כתיבה מיוחדת, עמ' ק-קא; ובדין על הקדמת הרמב"ן לתורה, בכרך ג.

3 דברים כו, כו, ושם: התורה הזאת.

כל שכן ללמוד תורה
שרואה סודות עליונות
ורואה כבודו של הקב"ה ממש.⁴

המעשה הדתי - הכוונה העלומה שאשרי מי שיודע אותה, הגבהת ספר התורה והצגתו בפומבי לקהל בסמוך לקריאה שלו בבית הכנסת, ובעיקר לימוד התורה - מוצגים כדרך לראות סודות עליונים ואת כבודו של האל. כפי שנאמר בספר היחוד, אותיות התורה הן צורות של האל, ומאחר שכך התבוננות בספר התורה דומה להתבוננות באל. נעבור לקטע מדבריו של ר' מנחם רקנאטי.

מתוך פירוש טעמי המצוות של ר' מנחם רקנאטי

שָׁפַל הַחֲכָמוֹת כָּל־מְדַבְּרֵיהֶן בַּתּוֹרָה,
כִּי אֵין דְּבַר חוּץ מִמֶּנָּה,
וְהַתּוֹרָה וְהַמִּצְוָה הֵם הֵם דְּבַר אֶחָד.
וְהַמִּצְוָה תְּלוּיָהּ בְּמַרְכָּבָה הָעֲלִיּוֹנָה,
אִישׁ אִישׁ לְמִלְאכָתוֹ אֲשֶׁר הִמָּה עוֹשִׂים.⁵
וְכָל מִצְוָה וּמִצְוָה תְּלוּיָהּ בְּחֵלֶק אֶחָד מִן הַמַּרְכָּבָה.
א"כ [אם כן] הַקַּב"ה אֵינוֹ דְּבַר אֶחָד חוּץ מֵהַתּוֹרָה,
וְאֵין הַתּוֹרָה חוּץ מִמֶּנּוּ,
וְהוּא אֵינוֹ דְּבַר חוּץ מִן הַתּוֹרָה.
ע"כ [על כן] אִמְרוּ חֲכָמֵי הַקַּבְלָה כִּי הַקַּב"ה הוּא הַתּוֹרָה.⁶

הזיהוי המוחלט של האל עם התורה נפוץ בקבלה בייחוד למן המאה השלוש עשרה. התורה היא המקור של כל החכמות, ומצוות התורה תלויות במערכת האלוהית (המכונה כאן 'מרכבה עליונה').

קטעים אלה מציגים רעיונות קבליים, ומשתמשים במונחים קבליים. נציג את הרעיונות בכרכים הבאים, ובראש דברינו נתבונן במושגים שבהם נשתמש - הן המושגים הקבליים והן המושגים של החוקרים המעיינים בטקסטים הקבליים.

4 ר' יוסף הבא משושן הבירה, טעמי המצוות, כתב יד ירושלים 3925, דף 110 ע"ב. נידון אצל: אידל, תפיסת התורה, עמ' 23-84; וולפסון, שפה ארוס הוויה, עמ' 243-246.
5 שמות לו, ד, ו:שם: איש איש ממלאכתו. אין מדובר בטעות בציטוט אלא בשימוש יצירתי וחופשי בהדהודו של הפסוק בהתאם להקשר הכתיבה.
6 ראו: ר' מנחם רקנאטי, פירוש לטעמי המצוות, ירושלים תשכ"א, דף 2 ע"א - 3 ע"א; אידל, תפיסת התורה, עמ' 68.